

સમયસાર પ્રશ્નોત્તરી

લેખક :- CA. જયેશ શેઠ – બોરીવલી www.jayeshsheth.com

૧. પ્રશ્ન: જો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરતું નથી તો પછી દ્રવ્યકર્મને જીવના ભાવકર્મનું નિમિત્ત કેમ કહેવાય છે?

ઉત્તર: જે પણ દ્રવ્યકર્મ છે તે જીવના ભૂતકાળના ભાવોના નિમિત્તથી જ બંધાય છે. અર્થાત્ તે જીવના ભૂતકાળના ભાવોના જ પ્રતિનિધિ છે, પ્રતિબિંબ છે. તેથી નિશ્ચયથી તો જીવના ભૂતકાળના ભાવો જ જીવના વર્તમાન ભાવોના નિમિત્ત છે પરંતુ વ્યવહારથી જીવના ભૂતકાળના ભાવોના જ પ્રતિબિંબસ્વરૂપ દ્રવ્યકર્મોને પણ નિમિત્ત કહેવાય છે અથવા કહી શકાય છે. અહીં વ્યવહાર એટલે અસત્ય (ઉપચાર) નથી સમજવાનું, પરંતુ અહીં બે દ્રવ્યો ભિન્ન હોવાથી તેમના ભિન્નત્વને દર્શાવવા માટે જ તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. એ સમજાય છે કે જીવના ભાવો, કર્મોના નિમિત્તથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ જીવના ભાવોને ભાવકર્મ કહેવાય છે. તે જ ભાવકર્મ નવા કર્મોના બંધમાં પણ નિમિત્ત બને છે. તે કારણથી પણ તેમને ભાવકર્મ કહેવાય છે. એટલે જે લોકો નિશ્ચય વ્યવહારની યોગ્ય સંધિને સમજતા નથી તેવા લોકો એને આ બેમાંથી કોઈ એકથી જ એકાંતરૂપે પ્રરૂપિત કરે છે.

૨. પ્રશ્ન: જો આપણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્ય સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ માનીએ તો એ બંને દ્રવ્યોમાં નિત્ય કર્તૃત્વનો પ્રસંગ નહીં બને?

ઉત્તર: બે દ્રવ્યોમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ત્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી એ નૈમિત્તિક દ્રવ્યનું ઉપાદાન નિમિત્તને અનુકૂળ હોય છે. જ્યારે એ નૈમિત્તિક દ્રવ્યનું ઉપાદાન નિમિત્તને અનુકૂળ નથી રહેતું ત્યારે એમની વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી રહેતો. તેથી એ બંને દ્રવ્યોમાં નિત્ય કર્તૃત્વનો પ્રસંગ પણ નહીં બને. જેમ કે જીવ રાગના નિમિત્તથી રાગી બને છે એટલે કે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ જીવ સાધનામઝ્ન થઈને ગુણસ્થાનક આરોહણ કરતો કરતો દસમા ગુણસ્થાનકથી ઉપર ચઢી જાય છે ત્યારે એ રાગના નિમિત્તોની સાથે એ જીવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ રહેતો જ નથી. તેથી આપણે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધથી ડર્યા વગર ખોટા નિમિત્તોથી બચતા રહીને આપણી સમ્યક્ સાધના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. પ્રશ્ન: જ્ઞેયમાં છુપાયેલી જ્ઞાનજ્યોતિથી ભેદજ્ઞાન કરીને તેનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકાય છે?

ઉત્તર: એક વાત સર્વવિદિત છે કે જે પરજ્ઞેય છે તે જીવથી ભિન્ન દ્રવ્ય છે. પરંતુ જે પરજ્ઞેય જીવના લક્ષણરૂપ જ્ઞાનનું જ્ઞેય બને છે, જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો

જ્યારે જીવ પરને જાણે છે ત્યારે એ પરજ્ઞેય જીવના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે પરજ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જીવના પોતાના જ્ઞાનાકારરૂપ હોય છે. જીવ તે સ્વજ્ઞાનના આકારને જ જાણે છે. તેથી જીવ જેવો તે સ્વજ્ઞાનના આકારને ગૌણ કરે છે, એટલે કે તેમાંથી પોતાનું લક્ષ્ય હટાવીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સ્વજ્ઞાન સાથે અહંભાવ-એકત્વ સ્થાપિત કરે છે ત્યારે તેને જ્ઞાનજ્યોતિનો એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમકિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે.

૪. પ્રશ્ન: નવ તત્ત્વોમાં છુપાયેલ જ્ઞાનજ્યોતિથી ભેદજ્ઞાન કરીને તેનો અનુભવ કઈ રીતે કરી શકાય?

ઉત્તર: જીવ, અજીવ (કર્મ-નોકર્માદિ), આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વોને ગૌણ કરતા જ એટલે કે તેમાંથી પોતાનું લક્ષ્ય હટાવીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત જ્ઞાનમાં અહંભાવ-એકત્વ સ્થાપિત થતા જ જાણવા-જોવાવાળો આત્મા એટલે કે જ્ઞાનની જ્યોતિ એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમકિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે.

૫. પ્રશ્ન: નવ તત્ત્વોમાં આત્માને આસ્રવ-બંધ જણાવ્યા છે. પરંતુ કેટલાક લોકો એવું પણ કહે છે કે આત્મામાં આસ્રવ-બંધ છે જ નહીં, તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ યોગ્ય અપેક્ષાને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે જો સંસારી આત્મામાં આસ્રવ-બંધ ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીચુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી શુદ્ધ સોના જેવો આસ્રવ-બંધરહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતથી આત્માને વિષે એવું ન તો કહી શકાય અને ન તો માની પણ શકાય. કારણ કે સંસારી આત્મામાં આસ્રવ-બંધ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી. અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી આસ્રવ-બંધરહિત હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો પૂરો પુરુષાર્થ મુક્તિ હેતુ લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને મુક્ત સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૬. પ્રશ્ન: આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ રચિત છ પદોમાં આત્માને કર્મોનો કર્તા પણ કહ્યો છે અને ભોક્તા પણ કહ્યો છે. પરંતુ કેટલાક લોકો એવું પણ કહે છે કે આત્મા કર્તા-ભોક્તા છે જ નહીં. આત્મા તો પરમ અકર્તા-અભોક્તા છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. આપણા વિવેકથી (અનેકાંતથી) આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ન હોત તો એ આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વરહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતે આત્માને વિશે એવું ન તો કહી શકાય છે કે ન તો માની શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી, અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી તેનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ રહિત હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો સઘળો પુરુષાર્થ મુક્તિ હેતુ લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને મુક્ત અને અકર્તા સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૭. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો પુણ્ય-પાપને સમાનરૂપે હેય માને છે. તો નવ તત્ત્વોમાં કેટલાક લોકો પુણ્યને ઉપાદેય અને પાપને હેય કેમ માને છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે યોગ્ય અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ વિવેકહીન જ્ઞાનને કારણે ફેલાઈ છે. વિવેકથી આપણે એ સમજવું જોઈએ કે પુણ્ય અને પાપ એ બંને આસ્રવ હોવાથી અને આસ્રવ હેય હોવાથી, એ અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપ બંનેને સમાનરૂપે હેય કહી શકાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તો એમ પણ લખ્યું છે કે પુણ્યનું ફળ શુભ હોય છે અને પાપનું ફળ અશુભ હોય છે. એ અપેક્ષાથી આપણે પુણ્યને ઉપાદેય અને પાપને હેય કહી શકીએ છીએ. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વિવેકાનુસાર એ સમજવું જોઈએ કે સાધનાક્રમમાં પહેલા ક્રમશઃ પાપ છૂટે છે અને જ્યારે આત્મા અયોગી થઈ જાય છે ત્યારે પુણ્ય પણ છૂટી જાય છે, નહીં કે એકાંતથી પુણ્ય-પાપને સમાનરૂપે હેય સમજીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૮. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો શુભભાવ અને અશુભભાવને સમાનરૂપથી હેય જણાવે છે. કેટલાક લોકો શુભભાવને ઉપાદેય અને અશુભભાવને હેય જણાવે છે. કારણ કે શુભભાવથી પુણ્ય અને અશુભભાવથી પાપ બંધાય છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ વિવેકહીન જ્ઞાનને કારણે ફેલાઈ છે. વિવેકથી આપણે એ સમજવું જોઈએ કે શુભભાવ તથા અશુભભાવ બંને જીવો માટે આસ્રવના કારણ છે અને આસ્રવ હેય હોવાથી બંનેને એ અપેક્ષાએ સમાનરૂપથી હેય કહી શકાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તો એમ પણ લખ્યું છે કે શુભભાવનું (પુણ્યનું) ફળ શુભ હોય છે અને અશુભભાવનું (પાપનું) ફળ અશુભ હોય છે. એ અપેક્ષાએ આપણે શુભભાવને ઉપાદેય અને અશુભભાવને હેય કહી શકીએ છીએ. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વિવેકાનુસાર એ સમજવું જોઈએ કે સાધનાક્રમમાં પહેલા ક્રમશઃ અશુભભાવ છૂટે છે અને જ્યારે આત્મા કેવળજ્ઞાની થઈ જાય છે ત્યારે શુભભાવ પણ છૂટી જાય છે. અપેક્ષાથી શુદ્ધભાવમાં જવા માટે જ શુભભાવને હેય કહેવામાં આવે છે, નહીં કે અશુભભાવમાં રહેવા માટે. તેથી આ રીતે એકાંતે શુભભાવ અને અશુભભાવને સમાનરૂપે હેય માનીને સંસારમાં ભટકવું ન જોઈએ.

૯. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મામાં રાગ-દ્વેષના અસ્તિત્વને જ માનતા નથી. એ કહે છે કે આત્મા ક્યારેય રાગી-દ્વેષી થતો નથી, ક્યારેય રાગ-દ્વેષ કરતો નથી. અને કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે છે અને તેનાથી તે કર્મબંધ પણ કરે છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો રાગ-દ્વેષ ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો રાગ-દ્વેષ રહિત આત્મા કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતથી આત્માને વિષે એવું ન તો કહી શકાય છે કે ન તો માની પણ શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં રાગ-દ્વેષ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી, અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી રાગ-દ્વેષનું હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો સઘળો પુરુષાર્થ રાગ-દ્વેષને ઓછા કરતા જતા મુક્તિ પામવા માટે લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને રાગ-દ્વેષથી મુક્ત સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૧૦. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મામાં વિકારી પર્યાયના અસ્તિત્વને જ નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે આત્મા તે વિકારી પર્યાયોથી પરે (મુક્ત) છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે વિકારી પર્યાય આત્મામાં જ થાય છે અને તેના નિમિત્તે જ કર્મબંધ થાય છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થા(વસ્તુસ્વરૂપ)નું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો વિકારી પર્યાય ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો વિકારી પર્યાય રહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ તેવું એકાંતે ન તો કહી શકાય છે અને ન તો માની શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં વિકારી પર્યાય વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારથી મુક્ત થયો નથી. અન્યથા એ મુક્તાત્મા હોત. તેથી આપણે યથાયોગ્ય નયથી આત્મામાં વિકારી પર્યાયનું હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણો સઘળો પુરુષાર્થ આત્મપ્રાપ્તિમાં લગાવવો જોઈએ. આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને, એ વિકારી પર્યાયોને ગૌણ કરતા જ એટલે કે તેમાંથી આપણું લક્ષ્ય હટીને જ્ઞાનમાં અહં-એકત્વ સ્થાપિત થતા જ જાણવા-જોવાવાળો આત્મા એટલે કે જ્ઞાનની જ્યોતિ-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમકિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે. તેથી એકાંતે પોતાને વિકારી પર્યાયોથી રહિત માનીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું ન જોઈએ.

૧૧. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો પર્યાયને દ્રવ્યથી ભિન્ન માને છે, તેમાં પ્રદેશભેદ પણ માને છે. અન્ય કેટલાક લોકો અનુસ્યુતિથી (સાંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. લોકો તેનું અધ્યયન કરી શકે છે. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે તેમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાથી પ્રદેશભેદ નહીં કહી શકીએ. કેટલાક લોકો તેને સમુદ્ર અને લહેરો(મોજાં)નું ઉદાહરણ આપીને ભિન્ન બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેમને એ ખબર હોવી જોઈએ કે લહેરોમાં સમુદ્ર જ વ્યક્ત થાય છે, તે જ પાણી છે અર્થાત્ સમુદ્ર પોતે જ લહેરોના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. જેમ કે સોનું સ્વયં જ મુગટના રૂપમાં, કડાના રૂપમાં અથવા અન્ય કોઈ પણ ધરેણાના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે. ત્યાં સોનું અને ધરેણું ભિન્ન નથી, તેમાં કોઈ પણ પ્રદેશભેદ

નથી. કારણ કે જેટલું ક્ષેત્ર સોનાનું (દ્રવ્યનું) છે, તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર તેનાથી બનેલા ઘરેણાનું (પર્યાયનું) પણ છે. તેથી અનુસ્યુતિથી (સળંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માનવું ઉચિત છે. એટલે કે એક જ વસ્તુને જોવાની રીતથી (દૃષ્ટિથી) તે વસ્તુ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય જણાય છે. જેમ કે ઘરેણું એ પર્યાય છે અને જો ઘરેણાંને સુવર્ણત્વની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે જ ઘરેણું સોનું (દ્રવ્ય) છે. તેમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદ માનવો એ બહુ જ મોટી ગેરસમજણ છે કે જેનાથી આપણે બચવું જોઈએ.

૧૨. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ત્રણ ભિન્ન સત્ માને છે. તેઓ માને છે કે દ્રવ્યનું જે પ્રતિબિંબ પર્યાયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેને પર્યાય જાણે છે. તેને આત્માનુભૂતિ કહેવાય છે. શું આ સત્ય છે?

ઉત્તર: વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. લોકો તેનું અધ્યયન કરી શકે છે. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર ગુણોનું પણ છે તથા તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે તેમાં ત્રણ ભિન્ન સત્ ન કહી શકીએ. અપેક્ષાથી તેમાં ભિન્ન સત્ અવશ્ય કહી શકાય છે. પરંતુ વસ્તુત: તેઓ એક જ છે, અભિન્ન છે. દ્રવ્યના વર્તમાન રૂપને પર્યાય કહેવાય છે અને દ્રવ્યના અભિન્ન લક્ષણોને (વિશેષતાઓને) ગુણ કહેવાય છે. તેથી અનુસ્યુતિથી (સળંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માનવું ઉચિત છે અને તે દ્રવ્યના દરેક પ્રદેશમાં તમામ ગુણો વિદ્યમાન છે. એક જ વસ્તુને સમજવા માટે તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એવા ભેદ કરવામાં આવ્યા છે, એ ભેદો વાસ્તવિક નથી. આવા અભેદ આત્માની અનુભૂતિ પણ અભેદ જ હોય છે. તેથી એવું માનવું કે દ્રવ્યનું જે પ્રતિબિંબ પર્યાયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેને પર્યાય જાણે છે અને તેને આત્માનુભૂતિ કહેવાય છે. એ બહુ જ મોટી ભૂલ છે, આપણે તેનાથી બચવું જોઈએ.

૧૩. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્માને વિકારી પર્યાયનો કર્તા નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે પર્યાયનું પોતાનું સ્વતંત્ર ષટ્કારકથી સ્વતંત્ર પરિણામન થતું રહે છે. અને કેટલાક લોકો આત્માને વિકારી પર્યાયનો કર્તા માને છે અને તેના નિમિત્તથી જ કર્મબંધ પણ થાય છે એવું માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: આ ગેરસમજણ યથાચોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાનું (વસ્તુસ્વરૂપનું) જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. આપ તેનું અધ્યયન કરી શકો છો. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે

તેમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદ નથી કહી શકતા. જ્યારે દ્રવ્ય અને પર્યાય અભિન્ન છે તો તેમના ષટ્કારક પણ તો અભિન્ન જ બનશે. જ્યાં સુધી આપણે આત્માની અભેદતાને નહીં સમજીએ ત્યાં સુધી આત્માનુભૂતિ અશક્ય જ છે. કારણ કે અભેદ આત્માની જ અનુભૂતિ થાય છે, નહીં કે ભેદરૂપ (દ્રવ્ય- પર્યાય) અથવા અડધા (પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્યની) આત્માની. અનુભૂતિના સમયે પર્યાય ગૌણ થઈને દ્રવ્યમાં જ અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. આ રીતે જ દ્રવ્ય-પર્યાયમય આત્મા અભેદ થઈ જાય છે, નહીં કે પર્યાયથી રહિત દ્રવ્યની અનુભૂતિ કે જે આકાશના ફૂલની જેમ અસંભવ જ છે. વાસ્તવમાં આત્મા જ કર્મોના નિમિત્તથી એ વિકારી પર્યાય રૂપે પરિણમે છે અને તે આત્માના પરિણમનને નિમિત્ત બનાવીને જ નવા કર્મો બંધાય છે. આવી રીતે સંસારી આત્મા જ એ વિકારી પર્યાયરૂપે પરિણમે છે. એટલે જ તે સંસારચક્રથી મુક્ત નથી થયો. અન્યથા એ મુક્તાત્મા હોત. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાથી અભેદ આત્માના ષટ્કારકને અભેદ સમજવા જોઈએ, નહીં કે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં પ્રદેશભેદ માનીને બંનેના ષટ્કારકને ભિન્ન સમજવા જોઈએ.

૧૪. પ્રશ્ન: શું નિશ્ચયનયથી પણ આત્મા પોતાની વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે?

ઉત્તર: જી હાँ, નિશ્ચયનયથી પણ આત્મા પોતાની વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે. નિશ્ચય અર્થાત્ અભેદ અને વ્યવહાર અર્થાત્ ભેદ. નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના ભાવોનો કર્તા-ભોક્તા છે, પરભાવોનો નહીં. તેથી તેને પોતાના વિકારી પર્યાયનો પણ કર્તા-ભોક્તા માનવો આવશ્યક છે. અન્યથા એ વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા કોઈ બીજા દ્રવ્યને માનવાનો પ્રસંગ આવી જશે. પરંતુ અન્ય દ્રવ્યને વિકારી પર્યાયનો ઉપાદાન સ્વરૂપે કર્તા-ભોક્તા ન માની શકાય. હાँ, અન્ય દ્રવ્યને નિમિત્ત સ્વરૂપે કર્તા અવશ્ય માની શકાય છે. નિશ્ચયનયથી ઉપાદાન સ્વયં જ પરિણમે છે, સ્વયં જ પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે. તેથી સમજાય છે કે નિશ્ચયનયથી આત્મા જ પોતાના વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે.

૧૫. પ્રશ્ન: જ્યારે આપણું પરમપારિણામિકભાવ સાથે એકત્વ થાય છે ત્યારે પર્યાયનું શું થાય છે? અર્થાત્ પર્યાય તેમાં શામેલ છે કે નહીં?

ઉત્તર: જ્યારે આપણું શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી પ્રાપ્ત પરમપારિણામિકભાવથી એકત્વ થાય છે એટલે કે જ્યારે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે પર્યાય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પર્યાય પરમપારિણામિકભાવમાં જ અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. આ રીતે અનુભૂતિ હંમેશા અભેદ દ્રવ્યની જ થાય છે, નહીં કે પર્યાયરહિત ભેદની. મતલબ કે ખંડિત દ્રવ્યની. ખંડિત દ્રવ્યની અનુભૂતિ ક્યારેય થતી નથી. કારણ કે તે હોતું જ નથી. હાँ, તેનો ભ્રમ અવશ્ય થાય છે.

૧૬. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા પરને જાણતો નથી અને કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા સ્વ-પરને જાણે છે અને તે એનો સ્વભાવ છે. જ્યારે કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા નિશ્ચયથી સ્વને જ જાણે છે, પરને તો વ્યવહાર(ઉપચાર)થી જ જાણે છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાએ પહેલી બન્ને વાતો સાચી છે અને ત્રીજી વાતમાં વ્યવહારને ઉપચાર ન સમજતા તેને ભેદરૂપી વ્યવહાર સમજવો જોઈએ. અપેક્ષાને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતે કોઈ એક વાતને સાચી અને બીજીને જૂઠી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાનું (વસ્તુ-સ્વરૂપનું) જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. આત્માની જાણવાની ક્રિયાની વ્યવસ્થા એવી છે કે આત્મા પરને પોતાના જ્ઞાનના આકારરૂપથી જાણે છે, આ અપેક્ષાએ આત્મા પરને જાણતો નથી. પરંતુ પોતાના જ્ઞેયાકાર ને જ જાણે છે - એમ કહી શકાય છે. વાસ્તવમાં સ્વ-પરને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી, આત્માનું લક્ષણ હોવાથી, આત્માની ઓળખ હોવાથી, આપણે કહી શકીએ છીએ કે આત્મા સ્વ-પરને જાણે છે. પરને જાણતી વખતે આત્મા પરને સ્વથી ભિન્ન જાણે છે. સ્વયં જ્ઞાનાકારરૂપ થવા છતાં ત્યાં સ્વ-પરનો ભેદ હોવાથી તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે (અભેદ એ નિશ્ચય અને ભેદ એ વ્યવહાર), નહીં કે ઉપચાર માત્ર વ્યવહારરૂપ. વસ્તુવ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રીતે સમજીને બધાએ પોત પોતાની ખોટી સમજને દૂર કરી દેવી જોઈએ, એકાંતથી બચવું જોઈએ.

૧૭. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મા પરને જાણતો નથી એમ કહીને પોતાના આત્મામાં જવાની સીડીને જ નકારી દે છે અને માને છે કે આ માન્યતાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે. તો શું આ સત્ય છે?

ઉત્તર: આત્માની જાણવાની એવી વ્યવસ્થા છે કે આત્મા પરને પોતાના જ જ્ઞાનના આકારરૂપથી જાણે છે. તે અપેક્ષાએ આત્મા પરને જાણતો નથી પરંતુ પોતાના જ્ઞેયાકારને જ જાણે છે-એમ કહી શકાય છે. આવી વ્યવસ્થા હોવા છતાં જ્યારે આપણે તેને એકાંતે એવો માનીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા આત્મામાં જવાની સીડીને જ નકારી દઈએ છીએ. અજ્ઞાની જીવ સ્વને તો જાણતો જ નથી એ હકીકત હોવા છતાં જો તે આ માન્યતા રાખશે કે આત્મા પરને જાણતો નથી ત્યારે તે આત્માના લક્ષણને જ નકારી દે છે. અર્થાત્ આત્માના અસ્તિત્વને, આત્માની ઓળખાણને જ નકારી દે છે. આવું માનીને આત્મા કેવી રીતે સમ્યગ્દર્શન એટલે કે આત્માનો અનુભવ કરી શકશે? અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પામવાની સંભાવના દુર્લભ અને દુષ્કર જ થઈ જશે. તેથી 'આત્મા પરને જાણતો નથી એવું માનવાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે' એ વાત સત્ય નથી.

૧૮. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયને, તેના પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન માને છે. અન્ય કેટલાક લોકો ક્રમબદ્ધપર્યાયને નિયતિવાદ માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: ભગવાનના જ્ઞાનમાં ત્રણેય કાળના પર્યાયો ઝળકે છે. તેથી કહી શકાય છે કે તમામ પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે. ત્યારે જ તો તે કેવળીના જ્ઞાનમાં જોય બને છે. માત્ર આ જ અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધપર્યાયને સાચી માની શકાય છે. પરંતુ ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધા હોવાથી જ સમ્યગ્દર્શન માનવું બરોબર નથી. કારણ કે સમ્યગ્દર્શન માટે આત્માનુભૂતિ પરમ આવશ્યક છે, નહીં કે ભગવાનના જ્ઞાનનો નિર્ણય. જો આપણે એમ કહીએ કે 'તે પર્યાયો કેવળીના જ્ઞાનના જોય બન્યા છે માટે તેમ બનવાના છે'-તો એ આપણી ગેરસમજણ છે. તે પર્યાયો પાંચ સમવાયપૂર્વક એવી જ રીતે બનવાની (ઘટવાની) છે. તેથી જ તો એ કેવળીના જ્ઞાનમાં જોય બની છે, બીજા કોઈ કારણથી નહીં. પાંચ સમવાયોમાંથી નિયતિને તો આપણે જાણતા જ નથી. નિયતિ આપણા જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી. આપણા હાથમાં એક માત્ર પુરુષાર્થ જ છે, તે જ આપણા ઘરની વાત છે. તેથી આપણા માટે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો એ જ ઉચિત હશે. કારણ કે ભગવાને શું જોયું છે? એ આપણને ખબર જ નથી. તેને આપણે અપેક્ષાએ નિયતિ પણ કહી શકીએ, પરંતુ એકાંતે જ ક્રમબદ્ધપર્યાયને માનવો એ જરૂર નિયતિવાદ કહેવાશે. ભગવાને જે પણ જોયું છે તે વગર પુરુષાર્થ તો થવાનું જ નથી. તેથી આપણે આપણું પૂરું ધ્યાન યોગ્ય પુરુષાર્થ ઉપર જ લગાડવાનું છે, નહીં કે ક્રમબદ્ધપર્યાય ઉપર કે જે આપણને ખબર જ નથી. પૂરા જોશથી યોગ્ય પુરુષાર્થ કર્યા બાદ જે પણ પરિણામ આવે તેનો આપણે જરૂર ક્રમબદ્ધપર્યાય (નિયતિ) માનીને સ્વીકાર કરવાનો છે. ખરેખર તો ક્રમબદ્ધપર્યાય પાંચ સમવાયપૂર્વક જ હોય છે એટલે કે તેમાં પાંચેય સમવાય સમાયેલા છે. ભગવાને પાંચેય સમવાય જોયા છે, પાંચેય સમવાય-પૂર્વક જ પર્યાય હોય છે.

૧૯. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં જણાવેલ એકત્વ-વિભક્ત આત્મા એટલે શું? જ્ઞાનીને શેનાથી એકત્વ, શેનાથી વિભક્ત હોય છે?

ઉત્તર: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં એકત્વ-વિભક્ત આત્મા, અજ્ઞાનીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) બનાવવા માટે જણાવેલ છે. જ્યારે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમી રહ્યો હોય ત્યારે તે રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમિત જીવમાંથી (પ્રમાણના દ્રવ્યમાંથી) રાગ-દ્વેષને ગૌણ કરતા જ એટલે કે વિભક્ત કરતાં જ જે જીવભાવ (પરમપારિણામિકભાવ) શેષ રહે છે તેમાં જ 'એકત્વ' કરવાનું છે. આ જ સમયસારનો સાર છે. આ જ આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. પરમપારિણામિકભાવમાં એકત્વ અને વિભાવથી વિભક્ત એટલે કે વિભાવને ગૌણ કરવો. વિભક્ત એટલે ભિન્ન નહિ અર્થાત્ તેને પોતાનો ન માનવો - એમ નહીં. પરંતુ તેને એકત્વ કરવા લાયક ન માનવો. કારણ કે તે આત્માનું ત્રિકાળસ્વરૂપ નથી. આ રીતે પોતાના ત્રિકાળસ્વરૂપથી એકત્વ અને ક્ષણિકસ્વરૂપથી વિભક્ત સમજવું જોઈએ.

૨૦. પ્રબુધ્ધ જીવોએ એ સમજવું જોઈએ કે ખીરના વાસણમાં એક ટીપું પણ ઝેરનું પડી ગયું તો એ ખીર ખાવાલાયક રહેતી નથી. આ જ રીતે અધ્યાત્મમાર્ગમાં અસત્ય પ્રરૂપણાના થોડાક ટીપા પણ પડી જાય તો એ માર્ગ સાધક માટે વિષયુક્ત ખીર જેવો ઝેરી બની જાય છે.

૨૧. જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય થાય છે તો તેમાં પાંચેય સમવાયોનું યોગદાન હોય છે. મુખ્ય-ગૌણને બદલે એકાંતે કોઈ એક જ સમવાયને એ કાર્યની નિષ્પત્તિનું (સિદ્ધિનું) શ્રેય આપવાથી તે મિથ્યાત્વ જ કહેવાય છે. એકત્ર પાંચેય સમવાયોને કાર્યનિષ્પત્તિનું શ્રેય દેવું એ સમ્યક્ કહેવાય છે.

૨૨. પ્રશ્ન: સમયસાર ગ્રંથમાં જણાવ્યા અનુસાર પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ આદિ આત્માથી ભિન્ન છે શું? શું આ બધી આત્માની અવસ્થાઓ નથી?

ઉત્તર: પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ અવશ્ય જ આત્માની અવસ્થા-વિશેષ છે. આત્માની અવસ્થા એટલે આત્માનું વર્તમાન અર્થાત્ આત્માનો વિશેષભાવ. કોઈ પણ દ્રવ્ય પોતાના વર્તમાન વગર હોતું નથી. એ રીતે આત્મા પણ પોતાના વર્તમાન સહિત જ હોય છે. તેથી અલબત્ત પાપ (અશુભભાવ), પુણ્ય (શુભભાવ), આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ આત્માની જ અવસ્થાઓ હોવાથી આત્મામાં જ છે, આત્માથી ભિન્ન બિલકુલ નથી. આ સમજવું પરમ આવશ્યક છે. સમયસાર ગ્રંથમાં આ બધાને કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) જીવની અનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને આત્માથી ભિન્ન જણાવ્યા છે. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને આ બધાથી ભેદજ્ઞાન વર્તે છે અને પરમપારિણામિક ભાવથી એકત્વ હોય છે. આ જ સમયસારનો સાર છે. આત્માની અન્ય યોગ્યતઓ સહિત આ જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરમ-પારિણામિકભાવથી એકત્વ કરે છે અને વિભાવથી વિભક્ત એટલે કે વિભાવને ગૌણ કરે છે. વિભક્ત એટલે ભિન્ન નહીં અર્થાત્ તેને પોતાનો ન માનવો એમ નહીં પરંતુ તેને એકત્વ કરવા લાયક ન માનવો. કારણ કે તે આત્માનું ત્રિકાળસ્વરૂપ નથી. આ રીતે પોતાના ત્રિકાળસ્વરૂપથી એકત્વ અને ક્ષણિકસ્વરૂપથી વિભક્ત સમજવો જોઈએ. આ જ સમયસારનો સાર છે.

૨૩. પ્રશ્ન: સમયસાર ગ્રંથમાં જણાવ્યા અનુસાર પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ આત્માથી ભિન્ન છે. તો શું આપણે મોક્ષ માટે યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરવાનો જ નથી?

ઉત્તર: પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિને 'સમયસાર' ગ્રંથમાં કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ(આત્મજ્ઞાની)ની અનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને આત્માથી ભિન્ન જણાવ્યા છે.

કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને આ બધાથી ભેદજ્ઞાન વર્તે છે અને પરમ-પારિણામિકભાવથી એકત્વ હોય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે આ બધા ત્રિકાળી-આત્માથી ભિન્ન હોવાથી અર્થાત્ ત્રિકાળી-આત્મામાં ન હોવાથી આપણે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બનીને સંસારમાં ભટકવાનું છે. તેથી દરેક પળે અશુભથી બચીને, શુદ્ધના લક્ષે શુભમાં રહીને સૌપ્રથમ આત્મપ્રાપ્તિ માટે અને તેના પછી આત્મસ્થિરતા માટે યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. મૂઢમતિ અજ્ઞાની જીવ આ વાત સમજતા નથી. તેથી તેઓ અનાદિથી સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે. આપણે આ રહસ્યને સારી રીતે સમજીને નિરંતર યથોચિત પુરુષાર્થ કરતા રહેવો જોઈએ.

૨૪. પ્રશ્ન: દ્રવ્યદૃષ્ટિ માં પર્યાયનું શું થાય છે? શું પર્યાય તેમાં શામેલ છે.?

ઉત્તર: જ્યારે આપણે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જીવને જોઈએ છીએ ત્યારે પર્યાય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અર્થાત્ પર્યાય દ્રવ્યમાં અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. દ્રવ્ય હંમેશા પોતાના વર્તમાન સહિત જ હોય છે, તે પોતાના વર્તમાન વિના તો પોતાનું અસ્તિત્વ જ ખોઈ બેસશે. એટલે કે તે દ્રવ્ય જ નહીં રહે. તેથી દ્રવ્ય સદાય અભેદ જ હોય છે, નહીં કે પર્યાયરહિત ભેદવાળું એટલે કે ખંડિત દ્રવ્ય નથી હોતું. ખંડિત દ્રવ્ય આકાશકુસુમવત્ જ હોય છે, એટલે કે તે કેવલ ભ્રમ જ હોય છે.

૨૫. પ્રશ્ન: પર્યાયદૃષ્ટિમાં દ્રવ્યનું શું થાય છે? મતલબ કે દ્રવ્ય પર્યાયદૃષ્ટિમાં શામેલ છે કે નહીં?

ઉત્તર: જ્યારે આપણે પર્યાયદૃષ્ટિથી જીવને જોઈએ છીએ ત્યારે દ્રવ્ય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અર્થાત્ દ્રવ્ય પર્યાયમાં અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. પર્યાય એટલે દ્રવ્યનું વર્તમાન, તે દ્રવ્ય વગર કેવી રીતે હોય શકે છે? ક્યારેય ન હોય શકે. એટલે કે પર્યાય હંમેશા દ્રવ્યની જ હોય છે, નહીં કે દ્રવ્યરહિત ભેદવાળી એટલે કે ખંડિત પર્યાય હોતી નથી. ખંડિત પર્યાય આકાશકુસુમવત્ જ હોય છે, એટલે કે તે કેવળ ભ્રમ જ હોય છે.

૨૬. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં આત્માને અકર્તા કહ્યો છે અને આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ રચિત છ પદોમાં આત્માને કર્તા કહ્યો છે. તો સાચી વાત શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાએ બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતે એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતે બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. વાસ્તવમાં સંસારી આત્મા પોતાના ભાવકર્મોનો અને પોતાના જ્ઞાનનો કર્તા હોય છે અને મોક્ષમાં આત્મા કેવળ પોતાના જ્ઞાનનો જ કર્તા હોય છે. પરંતુ 'સમસાસર' ગ્રંથમાં કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાત્વી જીવને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની સ્વાત્માનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને અકર્તા જણાવ્યો છે. કારણ કે પરમપારિણામિકભાવ સામાન્યભાવ હોવાથી તે ભાવ પરમ

અકર્તા છે. અમૃતચંદ્રાચાર્યે પણ પોતાની સમયસાર ટીકાના શ્લોક ૨૦૫માં અજ્ઞાનીને નિયમથી રાગાદિનો કર્તા જણાવ્યો છે અને જ્ઞાનીને પરમ અકર્તા કહ્યો છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કર્તાભાવથી એટલે કે વિશેષભાવથી ભેદજ્ઞાન થવાથી પરમપારિણામિકભાવમાં 'એકત્વ' હોય છે. આ જ સમયસારનો સાર છે આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત આ જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.

૨૭. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં આત્મા અને ક્રોધાદિ આસવોમાં વિશેષાંતર જાણવા કહ્યું છે. તો એમનામાં વિશેષાંતર શું છે? તેને જાણવાનું ફળ શું છે?

ઉત્તર: આત્માનો જે ત્રિકાળસ્વભાવ છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને આત્મામાં થવાવાળા ક્રોધાદિ આસવ છે તે આગંતુકસ્વભાવ છે. એટલે કે તે ત્રિકાળ નથી પરંતુ થોડા કાળ માટે જ હોય છે. આત્માનો ત્રિકાળસ્વભાવ દરેક આત્મામાં વિદ્યમાન હોય છે. પરંતુ જે ક્રોધાદિ આસવભાવ છે, તે દરેક આત્મામાં વિદ્યમાન હોતા નથી. બીજી રીતે ક્રોધાદિ આસવ વિશેષભાવ છે અને ત્રિકાળસ્વભાવ સામાન્ય-ભાવ છે. આ છે આત્મા અને ક્રોધાદિ આસવોમાં વિશેષાંતર (=તફાવત), તેને સમજીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત જે જીવનું આત્માના ત્રિકાળસ્વભાવમાં અહં થાય છે ત્યારે તે ક્રોધાદિ આસવ આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અને તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) બની જાય છે. આ જ આત્મા અને ક્રોધાદિ આસવોનું વિશેષાંતર (=તફાવત) સમજવાનું ફળ છે, આ જ સમયસારનો સાર છે. આ જ આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.